

Порівняльне літературознавство

Володимир Казарін, Марина Новикова

УДК 821.161.1:001.8

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ЛЕРМОНТОВА (деякі методологічні аспекти)

Розвідка містить огляд дослідницьких стратегій щодо вивчення творчості М. Лермонтова в Україні на двох етапах: до 1990 р. та в 1990–2000-ті рр. Продемонстровано потенціал декількох нових підходів.

Ключові слова: М. Лермонтов, Україна, дослідницькі стратегії, період до 1990 р., період 1990–2000-х рр., нові підходи.

Volodymyr Kasarin, Maryna Novykova. Ukrainian context of Mikhail Lermontov's oeuvre (methodological aspects)

The paper surveys Ukrainian research strategies concerning Lermontov before 1990s and between 1990s and 2000s. This gives key to some of the latest current approaches in Lermontov studies.

Key words: M. Lermontov, Ukraine, research strategies, before 1990s, 1990–2000s, new approaches.

Вступ. 2014 р. ЮНЕСКО відзначала в міжнародному масштабі 200-річчя від дня народження М. Лермонтова. Україна теж брала участь у цьому проєкті, і їй було що показати. Однак підготовка до таких значущих акцій передбачає не просто демонстрацію результатів, а передусім огляд наявних та розробку нових стратегій (видавничих, дослідницьких, перекладацьких, мас-медійних, освітніх). Не претендуючи на повноту охоплення цієї проблеми, автори хотіли б запропонувати її обговорення. Це мета нашого повідомлення. Завдання його вбачаємо ось у чому. 1) Виявити принципову відмінність українського аспекту (автори воліли б залучити динамічніше поняття “українського вектора”) творчості Лермонтова в лермонтознавчих дослідницьких студіях на двох етапах: I – до 1990-го року; II – 1990–2000-ті роки. 2) Зробити це не в річищі звинувачення чи виправдання тих чи тих наукових розвідок, а з погляду концептуально-прагматичного. 3) Концептуально – запропонувати можливі напрямки пошуку нових проблемних комплексів. 4) Прагматично (методологічно) – показати, як нові дослідницькі стратегії можуть забезпечити нове бачення нашого об’єкта й окреслити нову проблематику його вивчення.

Ступінь розробленості проблеми. Етап I. До 1990 р. Найґрунтовнішими залишаються тут публікації українського лермонтознавця, перекладознавця й компаративіста, професора І. Заславського. Підсумки своїх спостережень щодо вітчизняної рецепції класика за період від 1840 до 1960-х рр. підбив він сам [див.: 12]. Хронологічно до його енциклопедичної статті не потрапили публікації 1970–1980-х рр., а через тодішні цензурні обмеження – з новітніх українських перекладачів Лермонтова встиг “пройти” напівлегалізований на той час М. Зеров (розстріляний 1937 р.), але “не пройшов” двічі репресований Г. Кочур, хоча його переклад вірша “Любовь мертвеца” (“Кохання мерця”) залишається однією з вершин української перекладацької школи ХХ ст. (докладніше див.: [26]).

Переклади М. Зерова [14] з М. Лермонтова мали долю, глибоко символічну за своїм драматизмом. Таких перекладів було на загал дванадцять: 1) “Бажання” (“Чому я не ворон, не птах степовий...”); 2) “Сонет” (“Я пам’яттю живу і мріями старими...”); 3) “Казбекові”; 4) “Поет” (“Ясніє мій кинджал...”); 5) “Як небо, зір твій пломенистий...”; 6) Присвята поеми “Демон” (“Тобі, Кавказе, царю гір земних...”); 7) “Пам’яті О.І. Одоєвського”; 8) “Перше січня”; 9) “М.О. Щербатовій” (“На пута суворі...”); 10) “Не плач, не плач, моє дитя...”; 11) “З дубової гілки зірвавсь листочок незнаний...”; 12) “Пророк”. Зроблені всі вони десь у 1929–1930 рр., бо рукопис одного з них має точну дату – 05.10.1930. Але що то був за час для М. Зерова? І чому переклади залишилися невідомими аж до 1964 р., коли вперше два з них (“Пророк” і “Казбекові”) було надруковано в “Літературній Україні”?

Наприкінці 1920-х та на початку 1930-х рр. М. Зеров іще працює в Києві. Щоправда, його вже (тихенько або гучно) витискують з університету в Інститут лінгвістичної освіти (майбутній Інститут іноземних мов). Продовжує він перекладати з латини, французької та російської (Пушкін, Гоголь, Чехов і вище згаданий Лермонтов). Переклади з Лермонтова були призначені для українського зібрання його творів. Проте невдовзі Зерова вже зацькують (письмово й усно) за “буржуазність”, не дадуть ані працювати, ані друкуватися, а згодом заарештують, вишлють до Соловецького табору й там розстріляють... Репресують та вишлють до вугільних шахт Інти на півтора десятки років і його учня Г. Кочура. Повернувшись амністованим (хоча й далеко не відразу реабілітованим), той негайно почне збирати й готувати до друку переклади вчителя.

Однак утворився якийсь зловісний ланцюг: Лермонтова вбито, Зерова розстріляно, Кочура репресовано... Мабуть, “усевидящее око” цензури побачило цю моторошну символіку навіть у “відлигові” 1960-ті рр. Тому й першодрук Зерового Лермонтова вийшов такий обкраяний, а вступне слово до нього Г. Кочура – анонімне¹ [17].

Також хронологічно до огляду не потрапили докторати ні професора В.П. Казаріна [16], ні професора М.А. Новикової [27] разом із серією публікацій, що їх супроводжували. І знову ж методологічно важлива не лакуна як така, а те, що обидва дослідники запропонували та обґрунтували нові підходи до аналізу лермонтовської спадщини і її українських перекладів. У доктораті В. Казаріна пізнього Лермонтова було, нарешті, звільнено від обов’язкового для всіх прогресивних письменників “подолання” романтизму та “засвоєння” реалізму. Митець залишився романтиком, але романтиком особливого типу, близького до гоголівського, і тому цінним не лише для класичної російської культури, а й для модерну ХХ ст., зокрема також для інших слов’янських (і ширше європейських) культур. У доктораті М. Новикової, замість “єдино вірного” потрактування лермонтовських творів, було запропоновано методологію множинних інтерпретацій як критичних, так і перекладацьких. Ця множинність зумовлена передусім національним культурним контекстом інтерпретаторів (інша мова, інші епохи, інша література й культура, інша читацька аудиторія та її очікування). Радіємо, що ці ідеї дістали розвиток у студіях наших учнів.

На жаль, доводиться констатувати, що тодішню загальнонаукову панораму України окремі методологічні “прориви” не змінили. Не рятували становище й розвідки української діаспори. По-перше, Лермонтов не був, природно, найпершим предметом її уваги. По-друге, якщо мова навіть заходила про тих українських діячів, чия творчість так чи так перетиналася з Лермонтовим, акцент ставився насамперед політичний: на те, як частково чи повністю

¹ Авторство підтвердив Г. Кочур у розмові з М. Москаленком [18, 593; 19].

вилучалися з “підрадянського” друку (або супроводжувалися вимушеними “викриттями спотворень” і “критикою помилок”) студії 1920-х рр. на Західній Україні (до 1939 р.) та в діаспорі. По-третє, голоси “звідти”, справді, практично не доходили до широкого “тутешнього” читача.

Етап II. 1990–2000-ті роки. У нових соціокультурних умовах змінилася й наукова картина України. Буквально за два десятиліття було видано величезний доробок заборонених доти письменників, філологів, перекладачів. Цим було заповнено багато колишніх лакун. Досить указати, приміром, на публікацію ранніх філологічних праць О. Білецького, М. Рильського, М. Зерова та інших; на вихід монументальних україномовних антологій, моноперекладацьких чи “поліперекладацьких”, у яких знайшов свій новий контекст й “український Лермонтов”. Були освоєні сучасні дослідницькі стратегії міфопоетичного, символічного, контекстуального, дискурсного, концептуального аналізу текстів, а також новітні аналітичні техніки (наратологічні, гендерологічні, реконструктивні, тезаурусні та ін.).

Водночас треба зізнатися, що творчість саме Лермонтова ці стратегії все ж таки значною мірою залишили осторонь. Яких утрат зазнала від того ця галузь української русистики, можна побачити, порівнявши її з результатами українського пушкінознавства чи гоголезнавства. По суті, за 1990–2000-ті рр. Україна відкрила світові принципово “іншого” Пушкіна, “іншого” Гоголя (огляд дисертацій цього періоду див.: [25]). Можуть заперечити: Гоголь – українець за походженням і менталітетом, а також за темами й сюжетами багатьох творів. Пушкін – не українець. Проте Україною поет мандрував, про неї писав і писав у різних жанрах. Дружина його Наталія Миколаївна була, як відомо, праправнукою українського гетьмана П. Дорошенка (1627–1698). Серед тих, хто суттєво вплинув на пушкінське світобачення, було чимало українців чи вихідців з України. Отже, зв’язки Пушкіна з Україною – реальність, тому й виявляти їх і висвітлювати – справа для вчених цілком природна.

Лермонтов бував дуже близько від України, від її нинішніх східних і південно-східних кордонів. Чи був він колись в Україні, достеменно не відомо. Хоча існує версія, що бабуся могла привозити його до свого українського маєтку в Прилуцькому повіті. Сьогодні ці землі лежать у межах Чернігівської області. (Нижче ми ще звернемося до популярного напівнаукового сюжету про таємні відвідини Лермонтовим Криму). Дехто з його рідних, наставників та друзів мав безумовну українську генеалогію, іноді суто біографічну, іноді й культурну. (Її, до речі, далеко не вповні документовано й осмислено). У лермонтовській “Тамані” досить точно відтворено навіть особливості української мови. Але ще важливіший сам “український вектор” сучасних досліджень, адже він посприяв глибинній реінтерпретації інших російських класиків, але й досі не виявив себе як слід у лермонтознавчих студіях.

Кажучи коротко: усе, що можуть сказати про класика Москва чи Петербург, Пенза чи Тамбов, вони і скажуть. Україна, держави Кавказу чи Балтії, “атлантичного” чи тюркського світу мають сказати (а для цього побачити в Лермонтова) те й так, що (і як) можуть помітити лише вони. А тим самим – побачити й самих себе з нового боку. Ось декілька прикладів.

Реконструктивний метод дослідження: Лермонтов і династія Гіреїв (Гераїв). Одного з останніх Кримських (Бахчисарайських) ханів Кирил Герай (Крим Гірея) Пушкін зробив героєм поеми “Бахчисарайський фонтан”. Цим автор більше, ніж через сто років, спочатку (у період боротьби із “царистським минулим”) урятує від знесення Ханський палац Бахчисарая, а потім (у часи боротьби з так званім “кримськотатарським колабораціонізмом”) захистить від перейменування саме місто. Після депортації кримських татар (1944) з

карти Криму “зникло” близько 2 500 міст і сіл. Вони отримали інші назви. Було підготовлено постанову і про перейменування столиці Кримського ханства Бахчисарая на місто Пушкіноград. Але саме тому, що наближалось 150-річчя від дня народження Пушкіна, стерти з мапи півострова топонім “Бахчисарай” виявилось неможливим. Завдяки всеєвропейській славі пушкінської поеми ім'я міста стало “недоторканим”. Жодні постанови та укази ні місцевої, ні центральної влади (як таємні, так і явні) протистояти всемогутній “пам'яті культури” (М. Бахтін) уже не могли.

І все ж спроби “депортувати” саму цю пам'ять культури робилися. Ними, мабуть, можна пояснити ще одну, дуже помітну (але не на тодішній, а на сьогоднішній наш погляд) лакуну – також у лермонтовському контексті.

Влітку 1825 р. хлопчика Лермонтова привезли лікуватися “водами” до П'ятигорська. Тоді юний поет мав нагоду спостерігати головне мусульманське свято Великий Байрам або Ураза-байрам (свято розговіння), яке відзначають після закінчення Рамазану (священного місяця посту). Це перехідне триденне свято; 1825 р. воно розпочалося 12 липня. Те ж саме свято, у тому ж місці, але починаючи із 30 червня бачив влітку 1820 р. О. Пушкін. Його він зобразив у поемі “Кавказький бранець”. До речі, 7–8 вересня у Криму в Бахчисарай Пушкін був свідком того, як татари відзначають друге за значущістю релігійне свято – чотириденний Малий Байрам або Курбан-байрам (свято жертвопринесень). 1820 р. воно почалося 6 вересня. Свої враження митець зафіксував у поемі “Бахчисарайський фонтан” [15, 191-192].

Але повернімося до Лермонтова. У п'яти кілометрах від П'ятигорська був розташований на ту пору аул Аджи. 15 липня всі п'ятигорські відпочивальники традиційно з'їхалися туди на світську частину свята Ураза-байрам. (Нагадаємо, що то був уже четвертий день після закінчення посту). Вона складалася з різних змагань, видовищ та частувань [13]. Пам'ять в 11-річного Лермонтова була напрочуд чіпка. Він закарбував усе що в цей день прилюдно не молилися; що свято відкрили кінні змагання з пострілами, вони супроводжувалися “весельем, ликованьем” молоді; що на завершення цього свята співав народний співак-ашик, акомпануючи собі на триструнному сазі. Хтось, імовірно, переказав допитливому хлопчикові і зміст пісні. Її (уже 1832 р., 18-річним) Лермонтов долучить до поеми “Измаил-Бей” разом з описом свята. (Схоже, що Пушкін із Раєвськими 3 липня 1820 р. були на цьому ж таки традиційному святі, організованому мусульманами для гостей курорту після закінчення триденного Ураза-байраму. Два описи “Байрана” (так це слово пишуть і Пушкін, і Лермонтов) виявляють неабияку подібність).

Деякі із цих відомостей “радянський” читач міг і в 1980-ті рр. знайти в “Лермонтовській енциклопедії” [9]. Деякі, однак далеко не всі. Сьогодні ж нас дивує, що в енциклопедії список наукової літератури про поему містить лише два прізвища “осіб кавказької національності”: З. Шеріпов (1929) і Р.У. Туганов (1972) [32; 35]. Але ще більше дивує інше, що донині в лермонтознавстві не прокоментовано ім'я славетного гірського співака, який виступав на святі в Аджи 1825 р. А ім'я його вельми значуще – Султан Керім-Гірей [13].

Загалом досі не прокоментовано зв'язок родини Лермонтових із ханською династією Хаджі Гіреїв, і ширше – з тюркським світом. Без цих коментарів багато чого в житті і творчості поета залишається “непрочитаним” як для кримськотатарських (й українських!) учених, так і для читачів, навіть обізнаних з історією роду Гераїв-Гіреїв.

У нову російську літературу Гіреїв “увів” Пушкін, зробивши героєм поеми “Бахчисарайський фонтан” хана Крим (Кирим) І Гірея (роки правління – 1758–1764, 1768–1769). Цим вибором поет свідомо порушив історичну

достовірність, адже, ставши ханом, Крим Гірей набігів на Польщу не робив. Пушкін вагався, і про це свідчить поява в чернетках іншого імені, Девлет I Гірея (правив у 1550–1577 рр.). Отой хан справді робив набіги на Москву. Але не з Девлетом, а саме із Крим Гіреем чутки пов'язували легенду про його бранку-християнку.

Хто ж були ті Гіреї за походженням? Згідно з офіційним родоводом Гіреї – чингізиди й походять від Тугатимуридів, предків хана Тохтамиша. Рід цей ногайський. Ногаї, скотарі-степовики, займали колись величезну територію від Прикаспію на сході до Румелійського степу (частина нинішніх Болгарії та Румунії) і Буджаку (частина нинішньої Молдови) на заході, через Північний Кавказ, Приазов'я і Причорномор'я. Представники династії Гіреїв не лише майже 350 років правили Кримським ханством, а й у різні роки посідали престоли Казанського, Астраханського й Касимівського ханств, управляли землями Кубані, материкової Таврії, Поволжя, Джемболука, Едісана й Буджаку. Широко розкидала доля по світу членів цього роду. Виразно говорить про це навіть сучасна топонімія – від району Новогиреево в Москві до селища Гірей у Краснодарському краї.

Саме ногаї (що сприймали Крим Гірея радше не як Бахчисарайського хана, а як “свого” племінного вождя) допомогли йому посісти престол; саме їхня “степова демократія” й патріархальна самостійність живила в “гордій душі” Гірея-Герая мрію про повну незалежність Криму; саме до ногаїв, своїх найближчих родичів, поїхав хан перед смертю за підтримкою, опинившись між молотом і ковадлом – двома протиборчими імперіями, російською і турецькою, за мовчазного невтручання Західної Європи. Поїхав і “раптовом” помер у розквіті сил. Вершник, воїн, він помер нібито від гострого плевриту. Нині вчені вважають, що хан був отруєний (докладніше див.: [24]).

Ось який історичний персонаж увійшов в історію Криму та України і вразив уяву молодого Пушкіна. Але родинна гілка Хаджі Гіреїв прикметна ще одним. Сьогодні “хаджі” означає людину, що здійснила паломництво (хадж) до Мекки. Спочатку значення “хаджі” було ширшим – це людина добродійна, авторитетна в питаннях віри, “богоданна” своєму народові. Таким виступає в поемі “Ізмаїл-Бей” Лермонтова не хан, а народний співець. Проте пам'ятаємо, що реальний прообраз цього співця мав ім'я Султан Керім-Гірей. Тобто той, кого слухав 15 липня 1825 р. в Аджі юний Лермонтов, теж мав стосунок до цієї славнозвісної династії. До того ж ашик не просто віршувальник; це співак “богодухновенний”, співак-пророк, подібний до “боянів” зі “Слова о полку Ігоревім” і київських билин. Варто згадати, що династія Гіреїв була ще й династією поетів. Поетичну антологію “Грези розового сада”, яка репрезентує творчість восьми із тридцяти Гіреїв, що писали вірші, видано у Криму ще 1999 р. [8].

1783 р. останній кримський хан Шахін Гірей (правив у 1777–1782, 1782–1783 рр.) зрікся престолу, отримав право на проживання в Росії й переїхав туди разом із численною свитою, родиною та гаремом. За різними джерелами його супроводжували від 2 000 до 3 000 осіб. Місцем його мешкання спочатку було призначено Воронеж, потім (подалі від Криму й ногайських степів) Калугу. Замолоду Шахін Гірей мандрував Італією, віршував, захоплювався театром, знав арабську, грецьку, італійську та російську мови. Зрозуміло, як обтяжувало його життя в російській глибинці, далекій від рідного тюркського світу. Та й атмосфера навколо колишнього правителя ставала щобільше напруженою. Листування його перехоплюють, близьких людей заарештовують, охорону й почет весь час скорочують. Про обіцянку зробити його володарем Персії ніхто вже не згадує. Особливо ж дратує й лякає імперську владу Росії відданість, яку зберігають до Шахін Гірея ногаї.

Через три роки Шахін Гірей почав домагатися дозволу на виїзд в Османську імперію. Отримавши цей дозвіл, 1787 р. він залишив Росію, чітко розуміючи, що чекає на нього попереду. Але йшлося вже не про нього; Шахін Гіреєві потрібно було захистити від переслідувань свій численний рід. Межі Туреччини хан перетнув з усіма почестями, як годиться чингізидові. Однак уже влітку того ж року його буде страчено з наказу султана Абдул-Хаміда I. Шахін Гірея задушили шовковим шнурком. За поняттями тюркського світу це була шляхетна смерть – безкровна. Стратили хана там же, де страчували інших поважних засуджених, – на острові Родос.

За 350 років династія Гіреїв залишила в Росії велике й досі не вивчене потомство. По лінії матері належить до нього й Лермонтов. Прямим нащадком однієї з ліній Гіреїв був також троюрідний брат поета Акім (тюркською мовою “акім” означає старший, голова) Павлович Шан-Гірей (традиційне для татарської мови стягнення: Шахін-Шаїн-Шан). Імовірно засновником російського роду Шан-Гіреїв, предків не лише Лермонтова, а й Г. Сковороди, був козацький полковник часів Б. Хмельницького Шагін Іван Гірей (Шан-Гірей). Його батьком був хан Саадет II Гірей.

До речі, це не єдина в роду Лермонтових тюркська гілка. Бабуся А.П. Шан-Гірея Катерина й бабуся М. Лермонтова Єлизавета походили з роду Аслан-мурзи Челебея. 1389 р. Челебей разом зі своєю дружиною перейшов із Золотої Орди на службу до Великого князя Дмитрія Донського. Одружився Челебей із дівчиною боярського роду Марією Житовою. Їхній старший син Арсеній (в основі тюркське ім'я Арсен) заснував рід російських дворян Арсенєвих, до якого належав дід поета по материнській лінії М.В. Арсенєв [див. 2, 150-151; 10; 31; 33; 34].

Отже, по матері Лермонтов походив від найбільш знатних і впливових татарських родів. Чи знав про це він сам? Звісна річ, знав, як і належало дворянинові. Він був знайомий зі своїми родовими гербами. В Арсенєвих у гербі бачимо два схрещені ятагани навперехрест, стрілу, підкову та півмісяць. Усе це свідчить про східне походження їхнього предка. Про те, що Лермонтова цікавила тюркська лінія його сім'ї, говорить і такий факт: на Кавказі поет вивчатиме азербайджанську мову [2, 16]. 1837 р. Лермонтов мав намір їхати далі на Схід, зокрема, до Персії. Цей задум не здійснився, проте пізніше в цю країну він відправить героя свого роману Печоріна.

У світлі всіх цих обставин зовсім по-іншому починаємо сприймати багато відомих творів Лермонтова. Наприклад, пройняті особистим почуттям вірші з “Валерика”:

<...> И вижу я неподалеку
У речки, следуя Пророку,
Мирной татарин свой намаз
Творит, не подымая глаз;
А вот кружком сидят другие.

Люблю я цвет их желтых лиц,
Подобный цвету ноговиц,
Их шапки, рукава худые,
Их темный и лукавый взор
И их гортанный разговор [20, 318].

Жовтизна обличчя татарів із лермонтовського вірша однозначно свідчить, що це гіреєвські ногаї.

Також по-новому починає звучати давня тема, як Лермонтов прагнув відвідати наслідну вотчину Гіреїв – Крим. Легенда свідчить, що одного разу поет найняв вітрильний човен і на кілька днів припливав із Кавказу до півострова. Принаймні в “Герої нашого часу” він зізнається, що на Тамані милувався “из окна на голубое небо, усеянное разорванными облачками, на дальний берег Крыма, который тянется лиловой полосой и кончается утесом, на вершине коего белеется маячная башня” [15, 32-33]. Як детально й точно (аж до згадки білої

вежі Єникальського маяка біля самої протоки) описує автор такий близький і водночас далекий Крим! Як вабить його до себе ця земля!

Отже, переосмислення потребує вся історія стосунків поета з Кавказом, з тюркським світом та ісламом, розуміння Лермонтовим минулого Росії та народів, що її населяли.

Маємо також підстави вважати, що життєву долю Шахін Гірея відображено в сюжеті поеми “Исмаил-Бей”: герой, який вірно служив Росії, повертається до рідного краю і приймає смерть від рук свого одноплемінника. Ця гіпотеза виглядає вірогідною, бо Ізмаїл-бея справді вбив не єдиновірець, а вороги [9, 188]. До речі, аул Аджи, як установили краєзнавці П’ятигорська, був побудований батьком реального Ізмаїл-бея і зруйнований імперськими військами після того, як оспіваний Лермонтовим герой очолив повсталі кавказькі племена (див.: [13]).

Інтертекстуальний метод дослідження: М. Лермонтов, Є. Гребінка, Біблія. Другий текст, який наочно демонструє нові можливості “українського вектора”, – це лермонтовський поетичний портрет юної красуні українського походження, княгині Марії Олексіївни Щербатової, уродженої Штерич (“На светские цепи...”, 1840 [5; 21]). Через сімейні обставини М. Щербатова стала світською петербурзькою дамою, але не втратила, за Лермонтовим, ані пам’яті про Батьківщину, ані головних рис українки: “гордого спокою” перед наклепом і глузуванням, душевної цнотливості, небажання просити “у чуждых опоры”. Образ реальної жінки розростається в Лермонтова до образу України й сягає глибин самої українськості.

Про цей вірш писали фахівці й в Україні, і за її межами (огляд літератури див.: [22]). Українською мовою його переклав М. Зеров (див. Додаток 1). Безпосереднім імпульсом для створення цього тексту міг послужити Лермонтову аналогічний “двоїстий” портрет молодшої красуні (а насправді Батьківщини-України) в Є. Гребінки [6; 7; 23]. Професор Ю. Еткінд, відомий філолог-перекладознавець і поетолог, вигнаний із СРСР (1974) за підтримку О. Солженіцина та Й. Бродського, резюмував: “На светские цепи...”, – один із найважливіших віршів зрілого Лермонтова. Він рухається <...> від світської легковажної хвали жіночим окулярам, щічкам, кучерям <...> аж до оспівування “дитячої віри” й “гордого спокою” героїні <...>”. Виявляється, що любов жінки “надійна, якщо вона спирається на надійність її нації”. І далі: “Навіть у такому ледь не мадригальному “освідченні в коханні” Лермонтов залишається на високій позиції громадянина, цінує насамперед загальнонародні традиції <...>” [37, 473-474].

З дослідником варто погодитися. Однак знаменно, що посилань на український прецедент (вірші Є. Гребінки) ми в нього не зустрінемо. І навпаки, автори, які спеціально вивчають українську громаду Петербурга, зокрема діяльність Є. Гребінки, його спроби організувати в “північній столиці” періодичні видання, звідки російськомовний читач міг би черпати об’єктивні літературні та культурні відомості про Україну, – ці автори не беруть до уваги “гребінківське відлуння” у творчості Лермонтова.

Прикметне й інше. Цитований вище професор Ю. Еткінд, майстер тонких поетологічних спостережень, не пояснює, як текстуалізовано в Лермонтова цей перехід від “світської людини” до “громадянина”, до філософа-конфесіонала? Чи, можливо, жодного переходу в Лермонтова немає, а є лише примикання, рядоположність? У рядках 1-2 звучить світський дискурс; у рядках 3-6 – дискурс українського романтизму. Рядки 7-8 повертають до салонної мови (забарвленої, щоправда, “горечью и злостью” самого оповідача). А рядки 9-16 знову відсилають до стилю й тону, близького до Є. Гребінки, О. Сомова, Л. Боровиковського.

Ба ні, перехід (змістовий і стилістичний) у тексті Лермонтова все ж є, і досить несподіваний: відсилання до Біблії. Починається він із рядків 7-8 (“Как ветер

пустыни, / И нежат и жгут её ласки”). Маркером цього біблійного інтексту, що вривається в мовлення й петербурзьких балів, і українських степів, служить “ветер пустыни” (розмежування понять “інтекст-інтертекст” див.: [29; 30]).

Що дає підстави так думати? По-перше, стилістична маркованість самого образу, бо він не збігається зі стильовими регістрами ані “світу”, ані “степу”. По-друге, неможливість узгодити цей образ із реальними степами України. Не забуваймо, що 1831 р. була вже опублікована (до того ж у Петербурзі) перша частина “Вечорів на хуторі біля Диканьки” М. Гоголя зі славетними описами української природи, менш за все схожій на пустелю. “Вечори...” стали сенсацією серед читацької публіки; вочевидь, знав їх і Лермонтов. Отже, стильовий дисонанс тут не випадковий. По-третє, композиційно “ветер пустыни” чітко поділяє вірш на “мадригальну” й “одичну” (чи “елегічну”) частини. Без нього введення нових, філософсько-релігійних мотивів у цей текст немислиме. Який же тоді статус і сенс “ветра пустыни”?

Це не проста пейзажна реалія ані українська, ані навіть палестинська (див. Додатки 1 і 2). У ролі реалії “вітер пустелі” ніколи не поєднується в Біблії з мотивами любові та / чи жіночої ласки. Його контекстуальні значення – загибель усього живого, бо він символізує або Божий гнів на “своїх”, або відплату ворогам. Але якщо читати його як загальнобіблійний символ, тоді на передній план виходить інший, глибинний мотив – випробування (елемент міфосюжету ініціації).

Кого ж випробовує лермонтовський вітер? А позаяк він також і метонімічний знак героїні, то кого випробовує вона?

Насамперед вона проходить випробування сама. Зберігати дитячі риси (нагадаємо, що на момент написання вірша княгині М. Щербатовій близько 20 років), душевну чистоту й вірність “отчизны примеру” набагато легше вдома, аніж “среди ледяного, среди беспощадного света”. Тобто не просто на чужині, а в такому іншосвітті, де всі згадані цінності викликають тільки глузування і злість. Водночас, лише переживши випробування злом, героїня здатна зрости до внутрішньої (а не просто зовнішньої) незалежності – до “спокою” змужнілої душі [3, 142-143; 4, 54-57].

Але випробування проходить і ліричний “авторський” герой. Його душевний стан спочатку двоїстий; саме тому стилістично двоїста (і навіть “троїста”) його поетична мова. Автора захоплює таємнича краса “ночей Украйны”, їхній космізм, а не проста ідилічність. Його розчулює напівдитяча краса героїні. (Ось звідки походять “глазки”, “щёчки” тощо, котрі часом інтерпретували лише як мадригальну галантність). Герой і сам волів би жити “надеждой на Бога”. Однак “ледяной свет” – це його звичний світ, котрий устиг залишити на ньому свої позначки, від світських манер до крижаного демонізму. Тому героїня для автора – предмет і здивування, і надії (“полюбит нескоро, зато не разлюбит уж даром”), і закоханості, і печалі. (Порівн.: “Мне грустно, потому что я тебя люблю...”, – на думку деяких дослідників, ці рядки також адресовано Марії Щербатовій [11; 36, 116]).

Чому ж юна жінка, не маючи “петербурзького” досвіду, переживши нещодавно особисту трагедію (смерть новонародженого первістка-сина), удова у 20 років, зберегла те, що лише частково вдалося зберегти героєві-чоловіку? Лермонтов відповідає недвозначно: за нею стоїть усе “племя родное”, уся її “печальная”, але не зломлена вітчизна. А за героєм стоїть батьківщина, яку він теж любить, але любить іншою, “странною” любов’ю (вірш “Родина”, 1841). Подібна формула можлива лише в тому випадку, коли між “батьківщиною” і “мною”, за всієї “моєї” любові, залишається певна, і чимала, прогалина. Між героїнею цього тексту та її батьківщиною такої прогалини немає.

Методологічні перспективи дослідження. Аналіз лермонтовських творів у новому контексті демонструє їх наочно. Необхідно 1) поповнити

й систематизувати сучасні факти про українське коло рідних, друзів, творчих учителів і послідовників Лермонтова (тезаурусний метод – реальне коментування – реконструктивний метод). 2) Уточнити історико-генеалогічні та історико-контактні зв'язки з Україною й тюркським Кримом не тільки особисто Лермонтова, а й усього його роду. Втішно, що подібні зв'язки по батьківській лінії виводять дослідників на два давні (і обидва славнозвісні) британські роди Гордонів (зокрема поета Дж. Гордона Байрона) і Лермонтів (включаючи поета-провидця XIII ст. Томаса Лермонта) (методи історико-біографічного, етимологічного та генеалогічного аналізу). Але настав, мабуть, час звернути увагу не тільки на Захід, а й на Схід. 3) Зіставити лермонтовський образ України з образом України в сучасній для Лермонтова російській літературі (імагологічний і порівняльно-типологічний аналіз). 4) Виконати аналогічну роботу з матеріалами про адресатів лермонтовських віршів; доповнити їх гендерологічним та інтертекстуальним аналізом у масштабах і макротекстів (поетичних циклів), і мегатекстів (термін професора В. Колегаєвої), тобто наукових і мемуарних коментарів до цих текстів.

Сукупність цих нових підходів і методів, перелічених та / або залишених за дужками наведеного переліку, дає змогу, з нашого погляду, істотно переосмислити тему “Лермонтов і Україна” або інакше “Український контекст Лермонтова”.

М.Ю. Лермонтов. <М.А. Щербатовой> (“На светские цепи...”)

Додаток 1

Переклад Миколи Зерова
 На пута суворі,
 На гомін привабливий бала
 Степи неозорі
 України вона проміняла.
 Та півдня палкого
 Собі залишила приміту
 Серед крижаного,
 Серед невблаганного світу.
 Як ночі України
 У сяєві зір таємничих,
 Доховують тайни
 Слова її уст чарівничих.
 Як обрії сині –
 Очей її полиск і сяння;
 Як вітер пустині –
 Жагуче її милування.
 І стиглістю сливи
 Рожеве обличчя зоріє;
 І сонце пестливе
 У кучерях їй золотіє.
 І, молячись щиро
 За прикладом рідного краю,
 Незайману віру
 У серці дитячим плекає.
 Як люд її рідний,
 Не жде від чужинця опори;
 Безмовно і гідно
 Терпить і знуцання, і горе.
 На погляд зухвалий
 Не займається враз потаємно,
 Звикає помалу,
 Зате й не розлюбить даремно.
 1929–1930 рр. [див.: 14].

Додаток 2

Переклад Марини Новикової
 За вишкіл чужинський,
 За балів нудне стоголосся
 Свій степ український
 Покинути їй довелося.
 Та є в ній ознаки –
 Вітання південному літу
 Крізь холод і мряки
 Чужого північного світу.
 Як ніч на Вкраїні
 В рясноті зірок вічносяйних,
 Духмяні й нетлінні
 Слова її вуст життєдайних.
 Як ранок, веселі
 Вкраїнські блакитові очі,
 Як вітер пустелі,
 Палючі обійми жіночі.
 Як зріючі сливи,
 Все личко в рум'яних загравах;
 І сонця розливи
 У косах її золотавих.
 Вітчизну леліє,
 Хоч як тая тоскна і вбога,
 Дитячу надію
 Обидві поклавши на Бога.
 Як рідні краєни,
 Підмоги в чужинців не просить;
 Їх кпини та рани
 У гордому спокою зносить.
 Не сповниться хіттю
 Від погляду світського лева.
 Полюбить не миттю.
 Проте й не розлюбить миттєво.
 2014 р. [див.: 28].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андроников И. Образ Лермонтова // *Лермонтовская энциклопедия*. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – С. 12-22.
2. Баскаков Н. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – 279 с., ил.
3. *Библейская энциклопедия*: В 2 кн. – М.: 1891. / Репринт. изд. – М.: Изд-во “СПМСИ” и др., 1990. – Кн. 1. А–М. – 494 с.
4. *Библейская энциклопедия*: В 2 кн. – М.: 1891. / Репринт. изд. – М.: Изд-во “СПМСИ” и др., 1990. – Кн. 2. Н–Ф. – 408 с.
5. Герштейн Э. Об одном лирическом цикле Лермонтова // *Лермонтовский сборник*. – Л.: Наука, 1985. – С. 131-151.
6. Гребінка Є. М.Ю. Лермонтов // *Гребінка Є. Вибрані твори*. – К.: Дніпро, 1976. – С. 434.
7. Гребінка Євген Павлович // *Українська літературна енциклопедія: У 5 т.* / Під ред. Дзевєріна І.О. – К.: Вид-во УРЕ, 1988. – Т. 1. – С. 482.
8. *Грезы розового сада*: Антология средневековой крымскотатарской поэзии. [Текст]. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 86 с.
9. Григорьян К., Пульхритудова Е. “Измаил-Бей” (1832) // *Лермонтовская энциклопедия*. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – С. 187-189.
10. Гулиев М. Потомки Шахин Гирея и Нахчыван // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azerizv.az>. – 07.10.2010.
11. Динесман Т. “Отчего” (1840) // *Лермонтовская энциклопедия*. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – С. 360.
12. Заславский И. Переводы и изучение Лермонтова в литературах народов СССР. Украинская литература // Там же. – С. 383-385.
13. Захаров В. Лермонтов и Восток // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oks-glagol.ru>. – 11.08.2013.
14. Зеров М. Вибране. – К.: Дніпро, 1966. – С. 409-410.
15. “К пределам дальным...”: Очерки путешествия А.С. Пушкина по Крыму / Под ред. проф. В.П. Казарина. – Симферополь: Крымский Архив, 2012. – 335 с., ил.
16. Казарин В. Проблемы художественного метода русской литературы 30-х гг. XIX века: (Пушкин, Лермонтов, Гоголь). – Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – К.: Институт литературы имени Т.Г. Шевченко АН УССР, 1987. – 36 с.
17. [Кочур Г.] З невідомих перекладів // *Літературна Україна*. – 1964. – 13 жовтня.
18. Кочур Г. Література та переклад. – К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1.
19. Кочур Г. Статті. Рецензії. Нотатки. Огляди. Матеріали до бібліографії / Упоряд. М. Москаленко // *Жива вода*. – 1996. – Жовтень.
20. Лермонтов М. Валерик // *Лермонтов М. Собр. соч.*: В 4 т. – М.: Изд-во “Правда”, 1969. – Т. 1. – С. 316-322.
21. Лермонтов М. < М.А. Щербатовой > (“На светские цепи...”) // *Лермонтов М. Собр. соч.*: В 4 т. / Изд. 2-е, испр. и доп. – Л.: Наука, 1979. – Т. 1. – С. 428-429.
22. Найдич Э. “М.А. Щербатовой” (“На светские цепи...”) (1840) // *Лермонтовская энциклопедия*. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – С. 628.
23. Найдич Э. Стихотворение “М.А. Щербатовой” (Лермонтов и Е.П. Гребенка) // М.Ю. Лермонтов. Исследования и материалы. Сборник научных статей. – Л.: Наука, 1979. – С. 403-408.
24. Новикова М. Герай исторический и Гирей пушкинский: (Историко-литературная гипотеза) // *Полифония культур Украины: Сборник материалов Международной научной конференции*. – Луганск, 2007. – Вып. 2. – С. 131-143.
25. Новикова М. Методичні рекомендації для самостійної роботи магістрантів та аспірантів літературознавчих спеціальностей. Вип. 2. / Автор-упоряд. д.ф.н., проф. Новикова М.О. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 99 с.
26. Новикова М. Перекладацький світ Григорія Кочура // *Кочур Г. Друге віддуння: Переклади*. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-18.
27. Новикова М. Проблемы индивидуального стиля в теории художественного перевода: (Стилистика переводчика): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Л.: ЛГУ, 1980. – 34 с.
28. Новикова М. Славянский венок: Из новых переводов // *Черное море XXI век: Ежеквартальный литературно-художественный журнал*. – Январь–март. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2014. – С. 218.
29. Новикова М., Абрамова Е., Трош С. Интертекстуалистика: новые измерения // *Культура народов Причерноморья*. – Симферополь: Издательство ТНУ им. В.И. Вернадского, 2011. – № 209. – С. 109-121.
30. Новикова М., Тулуп Э., Семенец О., Трош С. Исследовательские стратегии в анализе поликультурных художественных текстов // *Культура народов Причерноморья*. – Симферополь: Издательство ТНУ им. В.И. Вернадского, 2012. – № 240. – С. 166-169.
31. Сабитов Ж. Чингизиды: в поисках Чингиз Хана. 1. Русские Гирей // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.elim.kz>. – 24.07.2009.
32. Тузанов Р. Измаил-бей. Исторический очерк о герое одноименной поэмы М.Ю. Лермонтова. – Нальчик: Советский писатель, 1972. – 121 с., ил.
33. Шагин Иван Гирей // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rodovid.org>.
34. Шан-Гирей // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pstpr.info>.
35. Шерипов З. Что послужило Лермонтову сюжетом для поэмы “Измаил-бей”? – Грозный: Госиздат РСФСР, 1929. – 56 с., ил.
36. Эйхенбаум Б. М. Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки. – Л.: Academia, 1924. – 221 с.
37. Эткинд Е. Пастернак и Лермонтов. К проблеме поэтической личности // *Эткинд Е. Там, внутри. О русской поэзии XX века*. – СПб.: Изд-во “Максима”, 1995. – 567 с.

Отримано 4 лютого 2015 р.

м. Сімферополь